

TÜRKİYE'DE ARICILIĞIN GELİŞİMİ VE KALKINDIRMA ÇABALARI

Nurdoğan YAŞAR

Ziraat Mühendisi

Arıcılık Araştırma Enstitüsü

Müdürlüğü

Bal arısının, doğadaki ilk yaşama yerleri olarak bilinen yaşlı ağaç gövdeleri ve kaya oyukları arasından çıkartılarak, fenni kovanlara alınması ve uygun yaşam koşullarının sağlanmaya çalışılmasıyla bugünkü modern arıcılık benimsenerek yaygınlaştırılmıştır. İnsanoğlunun bütün bu çabaları, bal ve birbirinden kıymetli diğer arı ürünlerini elde etmek ve polinasyonu yaygınlaştırmak amacıyla olmuştur.

Türkiye'de arıcılığın oldukça yaygın olması ve çok fazla sayıda ve farklı tiplerde yerli kovan bulunması, arıcılığın Anadolu Yarımadasındaki tarihinin çok eskilere uzandığını göstermektedir.

Türkiye coğrafyası, iklim ve bitki örtüsü bakımından arıcılığa son derece elverişli, zengin kaynaklara sahiptir. Binlerce yıldan beri bu topraklar üzerinde yaşayan insanlar yaygın bir şekilde arıcılıkla uğraşmışlardır. Rakım hem batıdan doğuya, hem de kuzey-güney doğrultusunda iç kesimlere doğru artmaktadır. Anadolu'nun bu kendine özgü topografyası, bitkilerin farklı bölgelerde yılın değişik dönemlerinde çiçeklenmesine yol açarak Türkiye'yi arıcılık açısından uygun bir ekolojiye sahip kılmaktadır.

Cumhuriyetin kurulması ve Tarım Bakanlığının teşkilatlanması ile çerçevesi kovanların tanı-

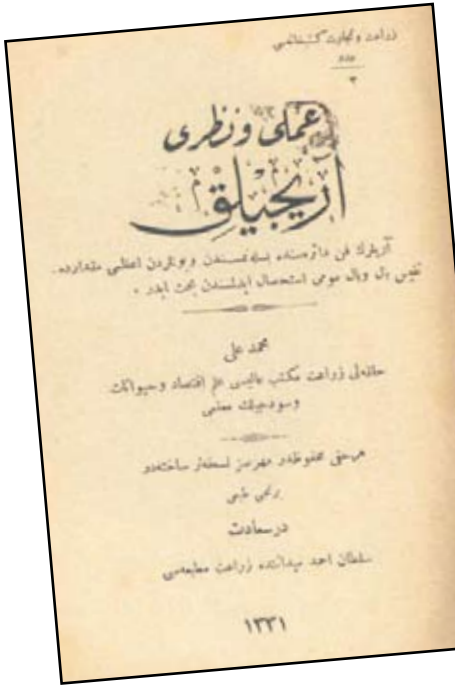

Fotoğraf: Muzaffer KARABAYIR

tımı, bilgi ve yöntem takviyesi sayesinde Türkiye arıcılığı, uzun yıllar koruduğu geleneksel alışkanlıklardan yavaş-yavaş kurtarılmaya çalışılmıştır.

İlk arıcılık kitabı 1912 yılında yayımlanmıştır. 'Ameli ve Nazari Arıcılık' adını taşıyan bu kitap, Mehmet Ali Bey tarafından 329 sayfa olarak yazılmıştır.

Ameli ve Nazari Arıcılık Kitabı İç Kapağı

Ameli ve Nazari Arıcılık Arıların fen dairesinde beslenmesinden ve bunlardan azami miktarda nefis bal ve balmumu istihsal edilmesinden bahseder.

*Mehmet Ali
Halkalı Ziraat Mekteb-i Alisi
İlm-i İktisad ve hayvanat ve Sütçülük Muallimi*

Her hakkı mahfuzdur. Mühürsüz nüshalar sahtedir.

Birinci Tab'ı

Dersa'adet/Sultanahmet Meydanında Ziraat Matbaası

Kitabın önsözünde arıcılık, "balarisinin evsaf ve ahvaliyle bal, balmumu ve oğul misali mahsulat fizyolojisinden azami derecede istifade etmek usul ve vesaitini talim ve izah eyleyen bir fendir." şeklinde tarif edilmiştir.

1920 yılında dünya arıcıları için o dönemde çok önemli olan ve birçok dile çevrilmiş Edward Berttand'ın yazdığı 'Arıcılık Rehberi Arıcı Takvimi' adlı kitap; Avukat Kemal (Kemal Şağban) tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Cumhuriyetle birlikte Türkiye'de arıcılığı canlandırmak için çalışmalar başlamıştır. Osmanlı döneminde bal ve kovanlardan alınan aşar vergisinin kaldırılması köylüyü arıcılığa özendiren önemli bir etken olmuştur.

1930'lara doğru Ankara Teknik Tarım Okulu ve Gazi Çiftliğindeki arıcılık faaliyetleriyle, arıcılık ilk kez ciddi bir şekilde ele alınmıştır. Çiftliğin ilk kurulduğu yıllarda özellikle nektarlı bitkiler dikilmiştir.

Arıcılık o dönemde devlet yardım ve korumasından yoksundur. Bilimsel incelemeler yap-

cak bir arıcılık enstitüsü bulunmadığı gibi, arıcılıkla ilgili yayın da yoktur. Arıcılıkla ilgili tek kurum "Arıcılık ve Kumes Hayvanları Cemiyeti" dir.

Arıcılığın kalkınması amacıyla 1931 yılında 1. Ziraat Kongresi yapıldı. Kongrede; arıcılığa en uygun yerlerin belirlenmesi, buralarda arıcılık istasyonları kurulması ve bu istasyonlarda modern kovan modelleri üretilip arıcılara kazandırılması istenmiştir.

Ayrıca, arıcılık kursları açılması ve kurslarda öğretmenler yetiştirilmesi bu öğretmenlerin yurdun her yerine gönderilecek, öğrendiklerini köylülere aktarmaları öneriliyordu. Ziraat, öğretmen ve orman okullarında örnek arıcılık kurulumları istenir.

1931 yılında yapılan bu kongre, o güne kadar arıcılığımızın kalkınması yolunda yapılan en önemli atılımdır.

1930'larda ziraat ve öğretmen okulları mezunlarından seçilen iki grup, kurs görmek üzere Macaristan'daki

Gödöllö Tarım Okulu'na gönderilmiş, kursa katılanlar sertifikalarını alıp yurda döndükten sonra, modern arıcılığı başarıyla uygulayıp çevrelerine de öğretmişlerdir.

1940'lara kadar Türkiye arıcılığı hakkında hemen-hemen hiçbir bilimsel veri yoktur. Türkiye arıcılığı hakkında yapılmış ilk ciddi araştırma, Ankara Zirai Mücadele Araştırma Enstitüsü'nün Entomoloji bölümünün kurucusu olan Alman araştırmacı Prof. Dr. Frederick Simon Bodenheimer tarafından yapılmıştır. Kapsamlı anket çalışması ve bilimsel doküman toplama amacına dayanan bir dizi araştırma gezisi yapılmış, arıcılığımızın teknik, ekonomik ve ticari yönleri hakkında çok değerli veriler elde edilmiştir. Bu çalışma, modern arıcılığımızın gelişmesi yönünde atılmış önemli bir adımdır.

Bodenheimer 1940'ların başlarında yaptığı araştırmalarda Türkiye'de başlıca beş tip kovan kullanıldığını saptamıştır. Bunları sepet kovan, kütük kovan, konik kovan, dikdörtgen kutulardan oluşmuş tünel kovan ve modern kovan olarak belirtmiştir.

Yayınlar

Cumhuriyet döneminin ilk arıcılık dergisi, 1945 yılında, Tarım Bakanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın da maddi desteğiyle Yüksek Ziraat Mühendisi İhsan Kayın tarafından "ARI" adıyla yayın hayatına girmiştir.

1953 yılı Mayıs ayında "Arı Maya" adıyla yeni bir arıcılık dergisi yayımlanmaya başlamıştır. Bu dergi de Arı dergisi gibi aylık bir dergidir.

Dergi, arıcılara, arıcılık kurumlarına, resmi dairelere gönderiliyor, arıcılık kooperatifinin varlığı ve faaliyetleri yurt çapında duyuruluyordu. Dergi bütün arıcıların katılabileceği petekli ve süzme bal yarışmaları da düzenliyor, bunu resmi ve özel tüm kanallarla bütün arıcılara duyuruyor, ödül olarak da bal süzme makinesi, maske, körük, mahmuz, kovan gibi arıcılık malzemeleri veriliyordu.

1955 yılında "Arı Maya" dergisinin yayın hayatı sona ermiştir. Ara verilmeksizin yine bir aylık dergi olan "Türkiye Arıcılık Mecmuası" yayımlanmaya başlanmıştır. Bu derginin yayın hayatı da 1 yıl sürmüştü ve bundan sonra Türkiye'de 29 yıl hiçbir arıcılık dergisi çıkmamıştır.

1985 yılı Temmuz ayında Türkiye Kalkınma Vakfı Arıcılık Projesi Müdürlüğü, "Teknik Arıcılık" adlı derginin ilk sayısını yayımlamıştır. Üç ayda bir yayımlanan dergi 20 yıl gibi bir süreyle Türkiye'de en uzun süre yayımlanmış arıcılık dergisi olma özelliği taşımıştır.

Zaman-zaman Milli Eğitim Bakanlığı, ilkokul çocuklarına yönelik kitaplar bastırır. Bunlardan biri 1950 yılında ilkokula

Temel Bilgiler serisinin bir kitabı olan "Arıcılık-İpekböcekçiliği" adlı kitaptır. Aynı yıl Milli Eğitim Basımevi'nde Alman yazar Waldemar Bonsels'in "Arı Maya" adlı çocuk klasiği basılmıştır. Çocuklara bir macera havasında, arıların yaşamıyla ilgili ipuçları veren bu klasik eser, çok sonraları çizgi film olarak da TRT de gösterilmiştir.

1970li yıllarda ise okullarda öğrencilere projeksiyon cihazı ile gösterilmesi amacıyla, arıları hayatını anlatan saydamlar hazırlanmıştır. 1979 yılında da, "arıların hayatı" serisinin devamı sayılabilecek, "Tatlı Ye Tatlı Söyle" adıyla 35 karelik renkli saydamlarla balın hikâyesi anlatılan bir seri hazırlandı.

Bunların dışında TKV, 2001 yılında altı ayda bir Türkiye'nin ilk bilimsel içerikli uluslararası süreli yayını olan "MELLIFERA" arıcılık dergisini Türkçe/İngilizce olarak yayımlamaya başlamıştır.

Yine 2001 yılında Bursa Uludağ Arıcılık Derneği'nin yayın organı "Uludağ Arıcılık Dergisi" yayın hayatına başlamıştır. Yazı İşleri Müdürlüğünü İbrahim Çakmak'ın üstlendiği dergi, üç ayda bir yayımlanmaktadır.

Ayrıca Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Yaygın Çiftçi Eğitimi Projesi (YAYÇEP) kapsamında arıcılık eğitimleri vermiş olup, 2001 yılında Ordu Arıcılık Araştırma Enstitüsü'ne ARICILIK kitabı hazırlatılarak yayımlanmıştır.

Çalışmalar Ve Kurumlar

Modern arıcılığın yayılması amacıyla 1945 yılında Tarım Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü tarafından binlerce kovan yaptırılmış, her orman işletmesinin, en az 15 en çok 100 kovan işletmesi istenmiştir. pahalı kovan sorunu-na çözüm olarak ise, maliyetine satılmak üzere Ayancık Devlet İşletmeleri'ne Dadant-Blatt kovanları yaptırılmıştır. 1948 yılında arıcılar, Zirai Donatım Kurumları, Orman İşletmeleri ve çeşitli tarım kuruluşları aracılığıyla bu kovanlardan alabiliyorlardı. Ülkede teknik arıcılığı yaymak amacıyla önemli arıcılık bölgelerinde uygulamalı kurslar açılmış, rıcılık dernek ve birliklerinin kurulması kolaylaştırılmıştır.

Aynı yıllarda, Ankara Tavukçuluk Enstitüsü ve Edirne İpekböcekçiliği İstasyonu, arıcılığı planları içine alarak çalışmalara başlamışlardır. 1949 yılı Ağustos ayında, arıcılığın kalkınması, durumunun saptanması ve gerekli önlemlerin alınması için bir arıcılık kongresi düzenlenmiştir. Gelen istekler doğrultusunda Ankara'da bir arıcılık enstitüsü açılmasına karar verilmiştir.

Arıcılık Enstitüsü

1949 yılı sonuna doğru Tarım Bakanlığı kararıyla Ankara'da 150 Dekarlık alanda Arıcılık Enstitüsü kurulmuştur. Bu enstitünün kurulması, Türkiye arıcılığının gelişmesi yolunda atılmış en büyük adımdır. Enstitü, arıcılığın modernleşmesi, yaygınlaşması, arı hastalıkları ve zararlıları gibi konularda çalışacaktır.

Türkiye Arıcılık Enstitüsü üç yılı bile bulmayan bir sürede 1952 yılında bazı idari sorunlar nedeniyle kapatılmıştır.

Türkiye Arıcılık Enstitüsü kapandıktan bir süre sonra Ankara Tavukçuluk Araştırma En-

stitüsü, arıcılığı bünyesine alarak enstitü faaliyetlerini sürdürmeye başlamıştır. 1989 yılında bu arıcılık birimi de kapatılmış, arıcılıkla ilgili malzemeler Bitlis Arıcılık Üretim İstasyonu'na gönderilmiştir. Arıcılık Enstitüsü bir süre Bitlis'te çalışmalarına devam ettiyse de kısa bir süre sonra kapanmıştır.

Arıcılık Araştırma Enstitüsü, 1995 yılında Ordu'da kurularak faaliyetlerine burada devam etmeye başlamıştır. Zorlu uğraşlar neticesinde sıfırdan başlanarak kurulan Enstitü halen, 87 dekar alanda 2005 yılında tamamlanabilen yeni binalarında giderek artan bir ivmeyle çalışmalarını sürdürmektedir.

Arıcılık Kooperatifi

Arıcılık Enstitüsü, 1951 yılında arıcılığın kalkınmasının ve modern arıcılığın yaygınlaşmasının örgütlenmeye bağlı olacağı inancıyla Ankara'da bir arıcılık kooperatifi kurar. Çok küçük bir sermaye ile kurulan kooperatif, 1952 yılında sermayesinin yarısını kaybetse de 1953 yılında Arı Maya dergisiyle ilanını yaparak, Langstroth kovan, yapay petek, silindir makinesi, maske, bal süzme makinesi ve arıcılığa gerekli tüm malzeme, benzerlerinden daha uygun fiyata satmaktadır. Ayrıca arıcılık yapmak isteyenler için "Kolay Arıcılık" adlı bir kitap bastırılmıştır.

18 Mart 1956 da Ankara Arıcılık Kooperatifi adını Türkiye Arıcılık Kooperatifi olarak değiştirmiş, fakat kurum bir süre sonra kapatılmıştır.

Türkiye Kalkınma Vakfı (TKV)

1969 yılında köylüleri kendi ortamlarında tarım, hayvancılık, ormancılık uygulamalarıyla kalkındırmak için, eğitim, yayım, rehberlik ve danışmanlık hizmetleri vermek amacıyla kuru-

lan Türkiye Kalkınma Vakfı, 1971 yılında programına arıcılık çalışmalarını da dahil etmiştir.

TKV'nin Ankara Kazan'daki Arıcılık Merkezi, Türkiye'de alanında benzeri olmayan entegre bir faaliyet göstermiştir. Burada arıcılara vakıf üretimi olan kovan, yapay petek, ana arı ve oğul gibi temel arıcılık gereksinimlerinin dışında kırsal kredi, eğitim hizmeti ve pazarlama desteği de verilmiştir.

Türkiye'nin varroa ile yoğun olarak mücadele ettiği yıllarda bu mücadelenin öncülüğünü yapmış, daha sonraki yıllarda yapay dölllenme yoluyla sertifikalı saf Kafkas damızlık ana arı üretmeye başlamışlardır ve Türkiye'de arıcılığın gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur.

Türkiye Arıcılık Dernekleri Birliği (TAD)

1950'lerde Türkiye'de elliye yakın arıcılık derneği bulunmaktadır. Mevcut ve yeni kurulacak arıcılık derneklerini bir çatı altında toplamak için, Ankara'da Türkiye Arıcılık Dernekleri Birliği kurulmuştur. Kısa adı TAD olan birliğin amacı;

Derneklerin sorunlarını resmi makamlara iletmek ve çözmek, arıcılar arasında iletişim sağlamak, yayın yapmak, arıcılığın gelişmesi için gerekli yasaların çıkarılmasını çalışmak, balın standardını saptayıp, yurtiçinde ve dışarda satışını sağlayacak yapıyı kurmak, yasalar çerçevesinde ticari kuruluşlar ve kooperatiflerle işbirliği yapmaktır. Bu amaçlarla kurulan TAD tam bir varlık göstermeden kısa bir süre sonra dağılmıştır.

2000li yılların başında da Ordu Arıcılık Araştırma Enstitüsü'nün önemli katkılarıyla Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı tarafından "Ülkesel Arıcılık Projesi" uygulamaya konmuştur. Proje kapsamında yeni ekotiplerin ıslahı amaçlanmış, genç ve vasıflı ana arı sıkıntısını ortadan kaldıracak çalışmalara girilmiş, her ilde Arı Yetiştiricileri Birlikleri ve Ankara'da bu birliklerin üst birliği olarak Türkiye Arı Yetiştiricileri Merkez Birliği (TAB) kurulmuş, Türkiye'nin her köşesinden bir araya gelen Teknik Elemanlara Arıcılık kursları verilerek yenilikler aktarılmaya başlanmıştır.

Türkiye Arıcılık Kongreleri

22-24 Ocak 1980 tarihleri arasında Ankara'da 1. Türkiye Arıcılık Kongresi düzenlenmiştir. Kongre, arıcıların sorunlarına yeterli çözüm üretememiştir. Türkiye 2. Arıcılık Kongresi 8-9 Şubat 1994 tarihleri arasında düzenlenmiştir. Arıcıların sorunlarının tartışılması, bu konuda hükümet politikalarının açıklanması, yapılan çalışmalar hakkında üretici ve tüketicilerin bilgilendirilmesi amaçlarıyla yapılan kongrelerin 3.sü ise 1-3 Kasım 2000 tarihleri arasında Adana'da düzenlenmiştir.

Sonuç olarak; on binlerce yıldır arılara ev sahipliği yapan, bal üretimi için ideal koşullara sahip Türkiye'de üretimin yeterli olmadığı, koloni başına verimin istenilen ölçülerde olmadığı görülmektedir. Geçmiş yıllara göre gerek üretim miktarında gerekse bal kalitesinde önemli artışlar olduysa da henüz yeterli değildir. ABD, Arjantin, Meksika gibi ülkeler, Türkiye koloni varlığının neredeyse yarısı kadar bir varlığa sahip oldukları halde, bal üretimleri Türkiye'ninki kadardır.

Kimi gelişmiş ülkelerde ve arıcılığı kırsal kalkınmanın önemli araçlarından biri sayan toplumlarda gerek kamu gerek özel kesim kendi koşullarına göre örgütlenerek etkili bir eşgüdüm içerisinde doğal kaynaklarından ve arıcılıktan en üst düzeyde yararlanmanın yollarını bulmuşlardır.

Almanya, Fransa, Avusturya ve Norveç arıcılıkta damızlık ana arı yetiştiriciliği ve hastalık denetimi konularında yasal düzenlemelere sahiptirler. Arıcı örgütleri ile de yakın işbirliği kurarak izole ıslah ve çiftleştirme bölgelerini koruma altına almışlardır. Irk bozulmalarına karşı da, doğrudan arıcılara birkaç ırk tanımlayıcı özelliği ölçme teknikleri öğretilerek arılıklarla denetim yapmaları ve verilen standart ölçülere uymayan kolonilerin ana arılarını öldürmeleri öğretilmektedir.

Ana arı yetiştiriciliğinde üniversiteler ve araştırma enstitüleri öncülük yapmakta, bir damızlıkçı işletme çevresinde oluşturulan "yetiştirici halkaları" aracılığı ile gerekli sayıda ticari ana arı yetiştirilmektedir.

Hastalıkların kontrol ve tedavisinde de arıcı eğitimine ağırlık verilmiştir. Ayrıca, bölge enstitü uzmanlarının düzenli, haberli ya da habersiz denetimleri sonucunda durumun

gerektirdiği yöresel önlemleri alma yetkileri bulunmaktadır. Her türlü canlı materyalin ve arı ürünlerinin bu ülkelere sokulması, yerinde kontrol edilerek ve 2 hafta karantina uygulamasından sonra mümkündür.

Benzer bir uygulama A.B.D. ve Kanada için de geçerlidir. Ada ülke olan Avustralya'da da belirli ırklarla arıcılık yapıldığı için sınırlarda aldıkları önlemlerle genotipin bozulması ya da herhangi bir hastalık ve parazitin girişi önlenmektedir. A.B.D. Tarım Bakanlığı'na bağlı Polinasyon, Genetik ve Arı Islahı, Arı Besleme, Arı Ürünleri Kalite Kontrol ve Zirai Mücadele ve Arıcılık Laboratuvarları, kendi konularında, arıcılık örgütleri ve üniversiteler ile ortaklaşa uygulama ve temel araştırmalar yürütmektedirler. Avrupa, A.B.D. ve Avusturya'da arıcıların katılımıyla kurulmuş olan bordalar, birlikler, federasyonlar ve dernekler doğayı, arıları ve tüketiciyi koruma bilinci ile hükümetler nezdinde lobicilik yapmaktadırlar..

Norveç, Avrupa'nın en kuzey ülkesi olmasına karşın, sahip olduğu 70 bin koloniyi verimli kılmak için ıslah programları geliştirmiş ve çeşitli ülkelere anaarı getirerek uyum denemeleri yürütmüştür. Arıcı, üniversite ve hükümet temsilcilerinden oluşturulan ıslah üst kurulu, tasarladığı ıslah programının yürütülmesi amacıyla bölge kurulları görevlendirmiştir. Bunların denetimlerinde damızlıkçı birimler, ıslah edilmiş materyalin çoğaltılmasını yapmaktadırlar. Tüm bu programların gerçekleştirilmesinde, diğer ülkelerdeki gibi, Norveç'te de arıcı birlikleri en etkili organlardır.

Çin, arıcılığında yapı değişikliğini 1949 yılında başlatmış, 1970'lerde dünya piyasalarına girmiş, son yıllarda da arı ürünlerini çeşitlendirerek önemli kazanç kapısı durumuna getirmiştir. Çin Tarım Bakanlığı, ülke çapında eğitim seminerleri ve ulusal sempozyumlar düzenleyerek konuyu çekici kılmıştır. 1959 yılında, Çin Tarım Bilimleri Akademisi'ne bağlı Arıcılık Araştırmaları Enstitüsü kurulmuş ve okullu araştırmacılar burada görevlendirilmişlerdir. Sonraki yıllarda 7 bölgede kurulan ıslah materyal merkezleri ve bunlara bağlı ikinci kademe damızlık işletmeleri, arıcıların ana arı ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Üniversiteler de arıcılık bölümleri ve programları açarak teknik eleman ve araştırmacıların akademik

çalışmalarını sağlamışlardır. Bugün Çin'de 10 binin üzerinde arıcılık teknik elemanı ve araştırmacı bulunduğu bildirilmektedir.

Bugün Türkiye'de arıcılıkla ilgili yapılması gereken birçok atılıma ihtiyaç varken, konu ile ilgili sadece Ordu'da 1 adet Arıcılık Araştırma Enstitüsü bulunması ve arıcılık konusunda akademik kariyere sahip bilim adamlarının az sayıda olması, gelişmelerin yeterince hızlı olmasına imkân vermemektedir.

Yine de mesleğe gönül vermiş arıcılar, akademik kadro ve özellikle Tarım ve Köyişleri Bakanlığı öncülüğünde Teknik Elemanlar; ortak çabalar sarf ederek önemli katkılar sağlamakta ve Türkiye'de arıcılığın hak ettiği yere yükselmesi için uğraşmaktadırlar.

1995 yılında kurulan Ordu Arıcılık Araştırma Enstitüsü, 2002 yılında kurulan Hacettepe Üniversitesi Arı ve Arı Ürünleri Uygulama ve Araştırma Merkezi (HARÜM), 2003 yılında kurulan Türkiye Arı Yetiştiricileri Merkez Birliği, 2008 yılında oluşturulan Ardahan Kafkas Arısı Üretim, Eğitim ve Gen Merkezi Müdürlüğü son yılların önemli merkezleridir.

TRT öğretici yayınlar yapmakta ve arıcılıkla ilgili faaliyetler hakkında halkı bilinçlendirmektedir. Özel sektör çalışmaları, Tarım ve Köyişleri Bakanlığının sağladığı imkânlar ve kredi kuruluşlarının verdiği destekler de göz ardı edilemeyecek girişimlerdir. Son yıllarda arılı koloni dağıtımının dışında, ana arı teşviki, bal teşviki ve koloni başına teşvikler de arıcılığın gelişmesi yönünde atılan adımlardandır.

Son yıllardaki yoğun çabalar, Türkiye arıcılığını yakın bir gelecekte, hedeflenen üstün noktalara ulaştıracağı inancındayız.

Kaynaklar:

- Fıratlı, Ç., Genç, F., Karacaoğlu, M., Gençer, H.V. 2000. "Türkiye Arıcılığının Karşılaştırmalı Analizi Sorunlar – Öneriler" TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Türkiye Ziraat Mühendisleri Birliği V. Teknik Kongresi 17-21 Ocak 2000, s.811-826.*
- Sarıöz, P., 2007. Dünden Bugüne Türkiye'de Arıcılık.*